Съдбата на еврейските общности в Казанлък и Стара Загора по време на Руско-турската война от 1877–1878 година*

Цви Керен, Израел

Въведение

Войните причиняват страдания, разруха и загуба на живот. Политическите борби между държавите, било за власт, територии или могъщество, са само едната страна на войната. Съдбата на индивидите е друг аспект, който кара историците да се съсредоточат върху страданията на отделния човек, на победители и победени, и чрез тях да обрисуват жестокостите, които тези кървави войни са донесли на човечеството. Войната от 1877–1878 г. между Руската и Османската империи, която причинява страдания на хиляди и от двете страни, не представлява изключение. Хора са изтръгнати от родните си места и убити, а имуществото им – откраднато или опожарено. Целта на това изложение е да хвърли светлина върху един от тъмните епизоди от историята на евреите, а именно погромите над евреи в днешните български градове Казанлък и Стара Загора (тогава Ески-Заара). Трагичната история на тези евреи, които стават жертва на омраза и предразсъдъци, фактически остава неразказана: двата града са сцени на жестоки сражения и преминават повторно от властта на руската под властта на османската армия, която прави всичко, за да отблъсне нашествениците. Ходът на тези сражения е описан подробно в множество публикации и надхвърля целите на настоящото изложение; по-скоро бих искал да се съсредоточа върху участта на двете еврейски общности в началния етап на войната.

През юни 1877 руските сили пресичат Дунав до Свищов, на около 90 км югозападно от Русчук. Изборът на мястото е необичаен и изненаданите османски защитници оказват само слаба съпротива. Нападенията срещу нехристиянското население (мюсюлмани и евреи) започват още в първите дни на войната. В Свищов евреите са унижавани и цялото им имущество ограбено от казаците и местното население[1]. Повечето от тях бягат от града и търсят

1 Kashales, H. Qorot Yehudei Bulgaria [История на българските евреи]. Vol. 1. Tel Aviv,

убежище в близките еврейски общности: Русчук, Разград и даже Шумла (Шумен), успявайки да отнесат само няколко свещени предмета и обвързаните свитъци на Тората. Имаме сведения, че част от еврейските жени са подложени на тежки изпитания преди да успеят да избягат. В апогея на войната османският гарнизонен командир в Шумен изпраща телеграма до Лондон, препредавайки оплакванията на бегълците, които достигат града, от българските жестокости спрямо мюсюлманските и еврейските жители на Свищов: "Еврейски жени са били обезчестени и много мюсюлманки са били удавени."[2]

Нямаме ясни данни кога е основана еврейската общност в Свищов – за пръв път за убит евреин в този град се споменава през 1735 г., но липсват сведения дали по това време вече е съществувала изградена общност[3]. При преброяването от 1888 г. в Свищов живеят около 130 евреи[4].

Друга е съдбата на евреите в Карлово. И там еврейската общност е сравнително малка (около 350 души преди войната от 1877–1878 г.), а първите свидетелства за евреи в града са от края на XVIII век[5]. Общността добива известност специално по време на Руско-турската война. С приближаването на руските войски на евреите по неуточнена причина е наредено да напуснат града без да имат възможност да вземат покъщнината си. Но има възпротивили се, които отказват да заминат, оставяйки имуществото си в ръцете на напредващата армия и местните жители. Българи и казаци започват да ограбват и избиват останалите евреи, без да пощадят почти никого[6]. Нямаме данни за броя на убитите, но случилото се причинява огромна травма на събратята им и особено на бежанците, забегнали в Пловдив. По-късно, когато някои от прогонените в Пловдив пожелават да се върнат в Карлово, се натъкват на враждебно посрещане от страна на местните жители. Така впрочем евреите завинаги изчезват от Карлово; домовете им са плячкосани и превзети от местните хора, а синагогата е опожарена и разрушена[7].

В писмо, изпратено след войната до властите в Пловдив (тогава

1970, p. 417.
2 Şimşir, B. N. (hazirlayan) Rumeli'den Türk Gölçleri, Belgeder, Doksanüç Muhacereti I. Ankara, 1968, p. 130, document 20 (05. 07. 1877) [по-долу се посочва като Şimşir, B. N.].
3 Kashales, H. Пос. съч., с. 417
4 Mezan, Sh. Les Juifs espagnols en Bulgarie. Vol. 1. Sofia, 1925, p. 77.
5 Rosanes, S. Qorot ha-Yehudim be-Turqia ve-Arzot qedem [История на евреите в Турция и Ориента]. Part 6. Jerusalem, 1945, p. 169.
6 Kashales, H. Пос. съч., с. 416
7 Ibid.

Филипополис), няколко еврейски първенци измежду бежанците от Карлово, които намират убежище при братята си в Пловдив, се обръщат за помощ към българските власти, новите управници на страната. Бягството им и враждебността на местните българи, които предотвратяват завръщането им у дома, лишават от средства цялата карловска еврейска общност, на брой 347 души. В отговор руският полицейски началник П. А. Столипин, ги насочва да отправят оплакванията си към турското правителство в Истамбул, тъй като българите не са отговорни нито за предишните им беди, нито за настоящите им затруднения в Пловдив (евреите от Ески-Заара и Казанлък, както и от други общности, споменати по-долу, претърпяват сходни страдания, както ще видим)[8].

Интересно е как историкът Г. Димитров описва случилото се на евреите в Карлово[9]. "Щом потеглили [българските бежанци за Пловдив], евреите ги причакали на улицата, снимали на някои фесовете от главите […], като казвали: "Ти приличаш на български цар, на ти и царска корона…" (200). По-нататък Димитров продължава да описва гаврите на евреите с българските затворници: "…затворът почнал да се пълни с граждани, тъй като евреите твърде много способствали в това. Те се преобличали като турци, забирали по няколко души войници и показвали им кои къщя [български!] да нападат." (200) Димитров дава още "примери" за враждебно държание на евреите спрямо българското население в други български градове и в Одрин, където те играли ролята на предатели и изнудвачи, посочвайки на османските власти заподозрени от тях българи, за да бъдат наказани (206–207). Но историкът не се задоволява с тези клевети срещу евреите: той описва в негативна светлина карловските евреи, които умеели да експлоатират бедното местно население, и ги обвинява в безчестност и лихварство. Но най-тежко обвинение според Димитров евреите

8 Archives Israèlites XXXIX/14 (15.07.1878), p. 428; AIU – Alliance Israélite Universelle, Paris, *Bulletin mensuel*, 1877/8, p. 135; PRO FO – Public Record Office, Foreign Office, London, 78/2915, № 45, 07.11.1878. За описание на сходни събития – предотвратяване на завръщането на евреи по родните им места – вж. писмото на Алмознино: AIU (Bulgarie), I C1, 15. 03. 1878, и уклончивия отговор на руския губернатор Дондуков-Корсаков по въпроса: AIU, *Bulletin mensuelle*, 1877/8, p. 135. Писмото на губернатора е адресирано до С. Фернандес, заместник-президент на Световния израилтянски съюз (Alliance Israélite Universelle) в Истамбул, и предава отказа на новото българско управление да разреши на еврейските бежанци завръщане по места (в Карлово, Казанлък и Стара Загора), както и надеждата му, че проблемът ще бъде скоро разрешен…

9 Димитров, Г. Страданията на Българите и освобождението на България през1877–78 г. С., 1899. Страниците на цитатите се посочват в кръгли скоби, а квадратните скоби навсякъде съдържат пояснения на автора Цви Керен – бел. прев.

заслужават заради тесните си връзки с турците за сметка на отдалечаването им от българите-християни (208). Тези им дела според историка са причината за изпъждането им от града с тояги и камъни от озлобеното и пострадало карловско население. Особено участие в него вземат карловските жени, които – вече при българско управление на града – дори полицаите не успяват да възпрат или укротят (209–210). За да покаже доколко са мразени евреите и приключи характеристиката на "подлия и неблагодарен" евреин, Димитров привежда примера на една благородна туркиня, която целият град помни с благодарност, защото "излезла […] срещо тълпата [от турци] и спасила живота на толкоз невинни душици, които днес я благославят" (210).

Без съмнение това представяне на евреите е твърде пристрастно. Въпросът е доколко Димитров се базира на факти и документи, които доказват твърденията му. Дали причина за тях не са неговите антиеврейски или дори антисемитски настроения[10]?! В книгата си за Карлово Иван Унджиев подчертава, че негативното представяне на евреите и твърденията, че били враждебни към българите, нямат нищо общо с тогавашната ситуация, нито се основават на документация, доказваща подобни деяния[11]. Той посочва, че Димитров никъде не указва дали тези еврейски действия срещу българите са спорадични, или са характерни не само за Карлово, но и другаде, дали са били по тяхна инициатива, или под натиска на властите[12]. Унджиев цитира историка Ели Хаим Ешкенази, който в статия от в. "Еврейски вести"[13] твърди, че тезите на Димитров срещу евреите са плод на антисемитската му гледна точка, привична за епохата след войната от 1877–1878. Той добавя, че дори подобни прояви от страна на евреи да са действителност, "те са съвсем изолирани и че нашето еврейство от онова време е дало редица случаи на съчувствие и защита към българското население"[14]. Във всеки случай еврейската общност в Карлово никога не се възстановява и след войната от 1877–1878 г. в града почти не остават евреи. Мнозина се преселват в Пловдив и дори построяват там синагога,

10 За съдбата на автора и книгите му вж. Рачева, В. Историкът-свидетел Георги Георгиев Димитров. – *Българско възраждане – идеи, личности, събития*. Годишник на Общобългарски комитет и фондация "Васил Левски". Т. 7. С., 2005, 182–204.
11 Унджиев, И. Карлово. История на града до Освобождението, С., 1968.
12 Унджиев, И. Пос. съч., с. 202, бел. 2.
13 Ешкенази, Е. Някои бележки около Априлското въстание. – в. *Еврейски вести*, XII, № 8 (359), 2 авг. 1956.
14 Унджиев, И. Пос. съч., с. 202, бел. 2.

известна като “Карловали”, която съществува до 1948 г. (вж. по-долу). Антиеврейските настроения в българската преса, особено след Берлинския договор, когато големи части от България са откъснати под натиска на Великите сили (главно от страна на Великобритания), се канализират в гняв срещу британския министър-председател, евреина лорд Биконсфилд-Дизраели, който е считан отговорен за загубата на части от новоосвободената родина и чийто произход е многократно подчертаван[15].

Каква поука можем да извлечем от случилото се в Свищов и специално в Карлово? По време на Руско-турската война, и по-точно след завършека ѝ, в по-малките градове, където има неголеми еврейски общности, отношението на българското население в повечето случаи е враждебно, дори антиеврейско. Главните подбуди са икономически, често оцветени от национализъм, но тази тенденция ще проследим по-късно.

Събитията от Свищов и Карлово са злокобно предзнаменование за очакващото казанлъшките и старозагорските евреи, докато към тях настъпват силите на генерал Гурко.

1. Евреите от Казанлък

Вечерта на 17 срещу 18 юли 1877 г. (всички дати са по грегорианския календар), руснаците и отряди български доброволци (опълченци) провеждат тристранно нападение над Казанлък и го превземат. Българите масово излизат, за да приветстват войниците с китки цветя[16]. Дори преди навлизането на руските сили, местните българи започват да нападат мюсюлмански и еврейски домове. Когато следобед руската армия пристига, общото очакване е, че на погромите ще бъде сложен край. На самия следващ ден обаче надеждите са попарени и погромът продължава с неотслабваща сила.

Погромът над казанлъшките евреи е описан от М. Венециани, върховен представител на Световния израилтянски съюз (Alliance Israélite Universelle) в Истамбул, въз основа разказа на един от оцелелите:

> На 7-мия ден от единайстия месец на еврейската година [18 юли],

15 Вж. в. *Марица*, г. I, № 35, 24. 11.1878, 4–5.

16 Казанлък в миналото и днес. Втори годишник на казанлъшката дружба “Розова долина” в София. 1910–1921. С., 1923, 345–346; Казанлък в миналото и днес. Юбилеен сборник по случай 50-годишнината от освобождението на град Казанлък. Годишник, книга трета. С. [1929], 48–50.

руснаците достигнаха Казанлък.

На следващия ден, 19 юли, главнокомандващият даде разрешение на войската и българските жители да ограбят домовете на мюсюлманите и евреите. Основание беше необходимостта в срок от 24 часа да претърсят всички еврейски къщи и да конфискуват оръжията. Но дори след нахлуването и конфискацията на много имущество от домовете, българските жители продължиха да ограбват и малтретират безнаказано населението в продължение на много дни[17].

По-нататъшно свидетелство дава годишникът "Казанлък в миналото и днес", посочен по-горе:

Наистина, във време на боя и след него, и тук [в Казанлък] бяха станали насилия, но благодарение на разпоредителността на началството, реда е бил запазен. Жертва на тези насилия бяха станали няколко турски и български магазии, които бяха изгорели заедно със стоките. Говореше се, че самите турци подпалили дукяните си, само и само да не попадне стоката им в ръцете на ненавистните им гяури[18].

…След първата уплаха, баща ми излезе до вратнята да види що става на другата улица. Току-що се показа на двора и до нас дойдоха лудешки викове:

– Хей, братя българи, излезте, да живее България.

[…] После се указа, че били българи "увалийци" – мародери. Скитали се по опустелите домове да дирят богата плячка. Само златни и сребърни работи са били прицела на тая орда[19].

Свидетелството на еврейския бежанец от Казанлък продължава, както следва:

На 20 юли четирима българи, придружени от руски войник, дойдоха в дома на Авраам Канети [глава на общността], който, разбирайки какво го очаква, бързо се скри. Въпреки че бандитите претърсиха дома му, не намериха нищо ценно и се прехвърлиха в съседната къща, принадлежаща на Ицхак и Йеуда Асса. Последните, страхувайки се за живота си, бяха принудени да издадат къде е скрил парите си Авраам Канети. Главата на общността беше измъчван и принуден да предаде собствеността си, но нападателите не се

17 AIU, *Bulletin mensuel* 1877/12, 229–238.
18 Казанлък в миналото и днес. Втори годишник…, 349.
19 Пак там, с. 355.

задоволиха с това и смазаха черепа на Йехуда Асса. Брат му Ицхак успя да избяга.

Оцелелият продължава да описва как повече от десет дни децата, жените и възрастните евреи в Казанлък са ограбвани, бити, убивани и изнасилвани, въпреки прошението от първенците на общността до руския командващ града и въпреки обещанието му да ги защити.

Погромът достига своя връх на 5 август, събота, когато голям брой евреи са събрани в синагогата за молитва. Необичайно големият брой хора се дължи на факта, че предишния ден на евреите е наредено да напуснат домовете си и повечето са затворени в синагогата или училището. Оцелелият обрисува събитията от съботния ден, както следва:

> Българите, придружавани от казаци, нахлуха в двора на синагогата. Бяха водени от Симеон, пъдарин при еврейските лозя, който освен това изпълняваше дребни поръчки за евреите по време на сабат. Тъй като познаваше местните евреи и разположението на домовете им, той беше в състояние да напътства бандитите къде да търсят и кого да измъчват, за да сложат ръка на имуществото му. Въпреки че мнозина опитаха да избягат и да се скрият, бандитите не допуснаха това и под наставленията на Симеон ограбиха домовете и магазините на богати евреи. Авраам Канети беше убит при входа на синагогата и тялото му – разкъсано от кучета. Бандитите, разярени заради оскъдната си печалба, насилиха останалите богомолци да пият от кръвта на няколко кучета, които заколиха на място. Претърсвайки за сребро, злато и ценности, бандитите отвлякоха Шмуел Канети, брат на Авраам, и поискаха от семейството му голям откуп, за да го върнат невредим. Благодарение на местните еврейки, които дариха накитите и ценностите си, семейството успя да събере исканата сума. Но веднъж получили откупа, те отказаха да върнат заложника на семейството му. [По-късно тялото му е открито в покрайнините на града.]

(Външният министър на Османската империя изпраща телеграма до своите представители в Европа (09/21. 08. 1877), с която ги информира за насилието срещу евреите в Казанлък, за да могат да разпространят сведения за жестокостите, вършени от царските войници и българските им съучастници[20].)

На следващия ден, 6 август, те продължават да атакуват еврейски домове,

20 *The Jewish Chronicle*, 31.08.1877, p. 6; BOA, HR. SYS – Başbakanlık Oasmanlı Arşivi, Hariciye Nazâreti Siyasî Kısım, Istanbul No. 1208/3_155, 21.08.1877.

чиито обитатели в по-голямата си част са задържани в синагогата без вода и храна. На 8 август положението се влошава. Евреите, държани повече от 48 часа без вода или храна в августовските жеги, изнемогват за помощ, но виковете им остават безответни.

Нашият бежанец продължава:

> До този момент четиринадесет мъже и жени са убити [включен е списък на имената]. На 8 август те нахлуха в дома на главния равин Арон Асса, отвлякоха дъщеря му Мазалтов и поискаха откуп за нея. Също както [в случая] с Шмуел Канети, получиха откупа, но не освободиха 16-годишното момиче.

По-късно, по време на пътуването, което описваме по-долу, връщат девойката на родителите ѝ, след като са я изнасилили. Страданията на задържаните приключват, когато руските офицери, чувайки виковете им, се явяват на сцената и ги освобождават.

Наближаващата османска армия и опасността от повторно завладяване на града подтиква християнското население да стегне най-необходимото и да се присъедини към руската армия, която отстъпва към Шипченския проход. Ощетените, обезсърчени и бедстващи евреи, които преживяват почти двуседмичните погроми, са принудени да се присъединят към бежанците. Превратностите на пътуването към височините на Балкана, през Габрово, Търново и Свищов, и сетне към Букурещ и Триест, откъдето бегълците отплават за Истамбул, са извън рамките на тази статия. Бих желал само да посоча, че в добавка към четиринадесетте евреи, убити по улиците и в синагогата на Казанлък, още около осемдесет умират или изчезват безследно и пет жени и момичета са изнасилени по време на пътуването[21], което приключва на 28 ноември – около три месеца след началото си – в османската столица[22].

Въпреки че еврейската общност в Казанлък наброява около 600 души, нито един от нееврейските източници, които проучих, не споменава евреите. Упоменати са единствено когато се описва екзекуцията на двама евреи по време

---

21 Списъкът на мъртвите и ранените от Казанлък е както следва: 38 убити, 38 изчезнали, 5 изнасилени, 112 бежанци побягват към Одрин и 368 са насилствено отведени към Шипченския проход. Еврейското население преди погрома наброява почти 600 души. Archives Israelites, XXXVIII/19, 01.10. 1877, p. 587; *The Jewish chronicle*, 21. 09. 1877, p. 10; *The Weekly dispatch*, 02. 09. 1877.

22 AIU, *Bulletin Mensuel*, 1877/12, p. 238; *L'Univers Israélite* XXXIII/1, 01. 09. 1877, 157–158.

на похода към Шипченския проход под предлог, че шпионират за османските власти[23]. Книгата на съвременника на събитията Душманов за военната кампания срещу Казанлък (обхващаща краткия период на руско управление, отстъплнието към Шипка и превратностите на похода, до завръщането му в града, който е вече под българско управление през януари 1878 г.) не споменава казанлъшките евреи нито в благоприятна, нито в неблагоприятна светлина[24]. Интересно е да отбележим, че дори тогавашната еврейска преса, която детайлно проследява военното настъпление през България от проруска гледна точка[25], не споменава погромите в тези два града, нито някъде другаде. Цитира обаче поредицата от безплодни телеграми, изпратени от британския външен министър лорд Дерби до неговия колега в Петербург, уличаващи неправдите, които руската армия върши спрямо мюсюлманското население. Нито един източник не засяга тежкото положение на българските евреи изобщо, или на общностите в Карлово, Свищов, Казанлък и Ески-Заара в частност[26].

Еврейската историография също едва споменава събитията от Казанлък и Ески-Заара. Книгата на Кашалес и статиите на Мезан и Ардити[27] обаче изнасят

23 Прерадович, Ф. М. Спомени за Руско-турската война 1877–1787. С., 1977, с. 96. Авторът, полковник от царската армия, описва как двама евреи, младеж и възрастен, са обесени за шпиониране в началото на изтеглянето към Шипка. Вж. също AIU – *Bulletin mensuel*, 1877/10, p. 183: "В доклада, изпратен в Париж от свидетели, оцелели след тъжното пътуване през Балкана, научихме имената на трима наши сънародници, предадени на руските сили, обвинени в шпионаж и съдействие на турската войска: двамата синове на Ицхак Бераха, на 16 и 18 години, и господин Авраам Моше Маджар. Не се знае тяхната съдба." За казанлъшки евреи, арестувани по подозрение в шпионаж, вж. Казанлък в миналото и днес. Втори годишник…, с. 356.

24 Душманов, Д. Спомени. С., 1989, 90–141.

25 Вестниците се издават на територията на империята – строгите правила на цензурата обясняват тенденциозните проруски кореспонденции.

26 *Hamagid*, 21/30, 01. 08. 1877, p. 277, *Halevanon* 14/1, 03. 08. 1877, p. 2, *Halevanon*, 14/5, 31. 08. 1877, p. 36. Първият вестник (*Hamagid*, 01. 08. 1877) предава порицанията на западната преса за варварското поведение на руската армия, като брани подобни деяния, които били "извършвани предимно от българи в справедливия им гняв поради вековните страдания, които бяха техният дял! Несъмнено е също обаче, че тия деяния са били против волята на почтения Цар и неговите генерали. Доколкото ни е известно, Императорът е наредил въпросът да бъде разследван и виновниците – наказани". И двата броя на в. *Halevanon* се позовават на телеграми от страна на лорд Дерби; в първата Дерби изказва недоволство от поведението на руската армия спрямо мюсюлманите, а във втората, писана месец по-късно, се извинява за факта, че информацията, на която се основава първата телеграма, е била неточна: "…новите сведения показват, че повечето от нападенията, опожаряването на домове и грабежите, извършени срещу мюсюлманите, също както убийствата и изнасилванията, са дело на българи и на "доброволци", присъединили се към руската армия."

27 Kashales, H. Пос. съч., 399–400, 410–111; Ардити, Б. Истината за антиеврейския погром в Казанлък. – *Фар*, 25. 04. 1969, 12–13; Мезан, Ш. Евреите в България. – В: Антология по повод Втората макавейска конференция. С., 1930, 42–42.

нови факти, извлечени от книжата на Световен израилтянски съюз (AIU). Напоследък погромите се упоменават в изследването на Мина Розен "Последното османско столетие и отвъд: Евреите в Турция и на Балканите, 1800–1845"[28]. От друга страна статия, която се появява в Годишника на българското еврейство в София през 1968 г., говори пространно за приноса на евреите в тази война и за тесните им връзки с българските им съседи християни, както и за симпатията, която евреите изпитвали спрямо победоносната руска армия! Освен кратко посочване на изпъждането на евреите от Карлово, статията не споменва антисемитизма или преследванията на евреи от еврейските общности в България по време на и след войната[29]. (В периода 1945–1989 г. са написани множество статии за антисемитските тенденции, разпространени през тридесетте години след Руско-турската война (1878–1908). Мнозинството от тях омаловажават мащаба на тези тенденции и ги отдават на набиращата сила буржоазия, в контраст с толерантното отношение, възприето от социалистите. Подобна статия, представляваща интерес, принадлежи на Д. Бенвенисти, редактор на годишника. Омразата, която характеризира антисемитските писания, изобилстващи в България през посочения период, има корени в явленията, описани в тази статия. Тя е подхранена по-сетне от пробуждането на национализма в малките изолирани балкански селища и след установяването на независимостта се пренася в големите градове, където започва икономическа борба против малцинствата, и особено срещу евреите[30].)

---

28 Rosen, M. The last Ottoman century and beyond: The Jews in Turkey and the Balkans, 1800–1945. Vol. 1. Tel Aviv, 2005, pp. 131–136, особено 135–136. В днешната българска историография се чуват и други гласове, в опит да се дискутират българо-еврейските отношения извън рамката на митичните братски чувства, по зрял и аналитичен начин, основаващ се на факти и документи. Вж. например Тодорова, О. 1. Образът на "нечестивия" евреин в началото на XVIII—края на XIX в. – *Български фолклор*, № 3 (1994), 10–21; 2. The Nineteenth-century Bulgarians' "Perception" of the Jews". – *Études balkaniques,* Paunovski, Vl. The Attitude of the Vilaet Newspaper Dounav towards the Anti-Semitism. – *Études balkaniques*, № 4 (1994), 3–13, Мутафчиева, В. Представата за "другия". – Във: Връзки на съвместимост и на несъвместимост между християни и мюсюлмани в България. Фондация "Международен център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия" – София. б. м., б. д., 3–56.

29 Мордехай, Й. Освобождението на България от османско владичество и българските евреи. – *Годишник* обществена културно-просветна организация на евреите в Народна република България. Год. 3, книга 1. София, 1968, 9–29, особено 16–21.

30 Вж. Benvenisti, D. The Unfavourable Conditions for the Dissemination of antisemitic Propaganda in Bulgaria (1891–1903). – *Annual* Social cultural and educational association of the Jews in The People's Republic of Bulgaria. Vol. 15. 1980, pp. 177–220, където има изобилие от бележки и отпратки. Благодарен съм на проф. Мина Розен, която привлече вниманието ми към тази статия.

След изтощително пътуване казанлъшките евреи достигат Истамбул, където са поддържани от еврейски семейства и институции в продължение на много месеци, дори след края на войната през март 1878. Преброяване на населението в Казанлък от 1893 г. показва 267 евреи – това е всичко, останало от предвоенната общност от 600 души[31]. Може да се допусне, че при завръщането им са били дори по-малко, но за съжаление не открих данни в потвърждение на това предположение.

Струва си да отбележим писмо на Фернандес, глава на еврейската община в Истамбул, цитирано в доклад, съставен от сър Хенри Д. Волф, британския консул във Филипополис. В това писмо Фернандес призовава консула да подкани Комисията за Източна Румелия (La Commision pour la Roumélie Orientale) незабавно да уреди завръщането на около 900 бедстващи еврейски бежанци, които пребивават в Истамбул или Одрин, по домовете им в Казанлък и Ески-Заара. Фернандес прилага подробен списък с имената на бежанците и отнетото им имущество[32]. Консулът отговаря на тези оплаквания, както и на онези от барон Хенри де Уормс, президент на Англо-еврейската асоциация (вж. бел. 32), отбелязвайки, че е безсилен да стори каквото и да било, тъй като руснаците упражняват пълна власт в областите под техен контрол и не са заинтересовани да позволят на бежанците (независимо евреи или мюсюлмани) завръщане по домовете им. Въпреки горното, той приема да повдигне въпроса през Комисията за Източна Румелия във Филипополис[33].

Кореспондентът на *The Standart* изпраща дълъг материал, озаглавен "Ужасяващи жестокости над евреите в България", до *The Jewish Chronicle* с пространно и подробно описание на зверствата, понесени от казанлъшките евреи от появата на руските войски и българските доброволци до достигането на Шипченския проход, включително нападения от българи и изнасилването на жените. Описанието не спестява детайли от жестокостите, които евреите изтърпяват в ръцете на мъчителите си.

---

31 Mezan, Sh. Пос. съч., с. 76.

32 PRO FO, 78/2915, № 91, Philippopolis, 04. 11. 1878. Консулът Х. Д. Волф предава писмо, получено от барон Хенри де Уормс, президент на Англо-еврейската асоциация, в което последният изказва възмущението си от положението на бежанците в Истамбул и от нападенията, извършвани от българите – обитатели на Казанлък и Ески-Заара, които предотвратяват завръщането на бежанците: PRO FO 78/2915, № 93, 05. 11. 1878.

33 PRO FO 79/2915, № 93, 05. 11. 1878.

Статията е изпратена до Лондон от Букурещ на 23 септември 1877[34].

С времето историческата памет за травмата, преживяна от тамошните евреи избледнява. От мнозината местни, които интервюирах в Казанлък, само неколцина имаха слаба представа за ужасите на войната или за изстраданото от предците им. По същия начин почти никой от израелските, българските и западните историци не знае за тази трагична глава от българо-еврейската история, илюстрирана от погромите в Казанлък и Ески-Заара.

2. Еврейската общност в Ески-Заара

На 22 юли 1877 г. в града навлизат полк руски драгуни и сотня казаци, а на следния ден пристигат и няколко дружини опълченци[35]. В селището цари пълна анархия. Османските власти губят контрол и бандити от града и околностите вилнеят неограничавани. Цитирам:

> Мюсюлманите и евреите бяха събрани в молитвените им домове без да могат да ги напускат. През първите дни от погрома броят на жертвите – мюсюлмани и евреи – достигна около 600. Повечето от тях бяха жени и деца. Казаците ходеха от една в друга изоставена къща ограбвайки всичко, до което се доберат. Еврейската общност наброяваше приблизително 3 хил. души. Около 38 бяха убити, а стотици – ранени[36]..

Местната еврейска община, по-голяма и по-стара от казанлъшката, има две централни синагоги, няколко квартални и две училища. Многото достъпни описания на събитията поставят ударение върху жестокостта на войниците казаци, които лишават задържаните от храна и вода и ходят от къща в къща, ограбвайки всичко налично. “Българите не бяха безучастни свидетели, но

34 *The Jewish Chronicle*, 05. 10. 1877, pp. 7–10. В уводната статия на същия брой вестникът обвинява руснаците за традиционния им антисемитски подход, вдъхнал у българите – техни лакеи – омраза срещу нещастните евреи, и представя това като отплата за “сътрудничането” от страна на последните на Османската империя. Вестникът осъжда начина, по който българите използват националното си освобождение, за да преследват евреите, с които в продължение на поколения са били в добри отношения.

35 Илков, Д. Принос към историята на град Стара-Загора. Пловдив, 1908, с. 216, сл.

36 *L’Univers Israélite* XXXIII/1, 01. 09. 1977, 19–20. (Според различни данни по това време общността леко надхвърля 2 хил. души.) За описание на тия дни на безвластие вж. *The Jewish Chronicle*, 14. 09. 1977, с. 13; пак там, 21. 09. 1877, с. 10.

ревностно участваха в плячкосването”[37]. Свидетелството на двама еврейски търговци от Италия, които са в града по време на краткотрайното му завземане от руснаците, потвърждават горното: “Двама италиански търговци, Авраам и Сабатино Мозес [пише френският консул във Филипополис Боасе до френския външен министър], ме информираха какво се е случило с тях и с еврейските им братя. След като се позовава на описанието на търговците за влизането на русите в града и последвалия хаос, той продължава: “След като затворили мюсюлманите и евреите, започнали да плячкосват града, включително домовете на чужденците. Под смъртна заплаха Авраам бил принуден да предаде на шайката имуществото си. На следния ден той отишъл при руския началник на града, представил италианския си паспорт и получил по-голямата част от собствеността си обратно…”[38]

Грабежите и преследванията продължават девет дни. Нито казаците, нито българите, които “размахват оръжия в едната ръка и бутилка вино в другата”[39], пощадяват свещените предмети в синагогите. След като не откриват нищо ценно в свитъците на Тората, те ги изхвърлят[40].

Освен на убийства, заможните евреи в града са подложени на изнудване и кражби. Така например един от стълбовете на общността – Бехор Асса – е принуден да се откаже от полица на стойност 30 хил. лири стерлинги, които му дължал българин, закупил чифлик от него. Длъжникът заплашва, че ако не изчисти задължението му, той и семейството му ще платят с живота си. Бехор Асса е принуден да анулира полицата, за да спаси себе си и близките си. Такива случаи са обичайни сред българските жители на Ески-Заара[41].

Когато армията на Сюлейман паша е на път да завоюва отново града, руските войници и българските им съюзници, включително по-голямата част от

37 *Archives Israélites*, XXXVIII/17, 01. 09.1877, pp. 526–527.
38 M. A. E /C. C. C. – Ministère des Affaires Etrangères/Correspondance Consulaire et Commerciale, Paris, Turquie, Philippopolis. Vol. 1, pp. 418–419 verso – No. 24
39 Archives Israélites, XXXVIII/18, 05. 09.1877, p. 558.
40 Archives Israélites, XXXVIII/17, 01. 09.1877, p. 527.
41 *The Weekly Dispatch*, 31.08.1877, p. 6. Заради войната семейство Арие от Самоков пострадва сериозно: длъжниците им, мюсюлмани и християни, отказват и буквално спират да изплащат дълговете си към различните клонове на семейството в България. Най-тежко е положението по местата на сражения – като Казанлък, Стара Загора и др. Според сведения от семейния дневник загубите са толкова сериозни, че голяма част от фамилията потърсва убежище извън Самоков и далеч от пределите на водените в България сражения. Вж. Хроника на сем. Арие. – ЦДА, Ф. 1568, опис 2 (необработен), III/1, а. е. 29, с. 29. По-долу се посочва като Хроника.

българското население, се оттеглят.

Артилерийски обстрел и пожари сриват града и околностите. Докато мюсюлманското население приветства армията на Сюлейман с викове на радост, малцината българи, които остават, след като мнозинството поема към открито поле или побягва към руските линии, се опасяват за живота си. Действително много от тях – мъже, жени и деца – са убити от мюсюлманите и башибозуците (нередовната войска)[42].

Илков, автор на история на Стара Загора, продължава картинното си описание така:

> Остали недокоснати само евреите, които изкупили живота си с пари, с осрамата на своите жени и дъщери и с шпионските си услуги, които оказвали на турците непрекъснато и подир заминаването на опастността[43].

В пространна бележка под линия за евреите, Илков накратко проследява историята на старозагорските евреи. Той подчертава големия им брой – почти 6 хил. – преди войната[44]. Илков отдава традиционната еврейска враждебност към българите на икономическото съперничество с местните български търговци християни[45]. Приписва еврейското упование и симпатия към османските власти в града на общи интереси. Най сетене, Илков обвинява евреите за смъртта на много българи: "предали в ръцете на турските власти, в двата последни града [Одрин и Цариград], мнозина старозагорци, които живяли тука по-отдавна, или спасили случайно главите си чрез бягство. Те били избесени позорно по мегданите и пред джамиите."[46] Писателят има предвид предателски действия от страна на евреи в Одрин и Цариград, в резултат на които са предадени на османските власти и избесени българи. Но за такива действия няма никакви доказателства, напротив, има много примери за еврейски семейства, осигурили

---

42 Илков, Д. Цит. съч., с. 230.

43 Пак там.

44Според достъпните ми статистически данни за населението, преди войната старозагорската еврейска общност наброява около 2 хил. души. Вж. Mezan, Sh. Пос. съч., с. 77.

45 Православната църква също способства за разпространяването на антиеврейска пропаганда. Вж. книгата ми: Keren, Z. Qehilat Yehudei Rusçuk. Jerusalem, 2005, и по-специално главата "Дискриминацията спрямо евреите в България" (196–201), както и посочената литература. Вж. също Приложение 9 (283–286). На български книгата ще бъде публикувана под заглавие "Еврейската общност в Русчук – 1788–1878" (УИ "Св. Кл. Охридски", под печат).

46 Илков, Д. Цит. съч., бел. 167, с. 231.

убежище на българи[47].

В началото на август 1877 г., след като градът пада в ръцете на османската армия, на мюсюлманите и евреите е наредено да напуснат. Конвоят разорени бежанци върви до Карабунар, където се качват на влака за Одрин[48].

Около две хиляди еврейски бежанци от Ески-Заара са приветствани от евреите в Одрин с възторг, уталожван от опасения, тъй като последните нямат средствата да ги поддържат. Като водач на общността, М. Толедо пише:

"… Братята ни пристигнаха умиращи от глад и в дрипи. Благодарение на имперската армия, само неколцина умряха или бяха ранени или болни. Тези, които преди се бяха радвали на благоденствие, представляваха сега жалка гледка… Дано бъда в състояние да събера сумите, необходими, за да осигуря тези нещастни хора с храна, дрехи и подслон.[49]" По този въпрос в. *Hamagid*, издаван на иврит, съобщава на 22 август 1877 г.:

> Нещастие сполетя Адрианопол [Одрин]… Около 450 еврейски семейства в Заара отидоха да срещнат наближаващите неприятели, за да ги умилостивят… но последните, далеч не умирени… с извадени мечове ограбиха и опустошиха града и обитателите му… Това трая дванайсет дни [докато] спасението дойде в лицето на Сюлейман паша, който ги избави от враговете и ги изведе от града. [След преход от] три дни, на четвъртия те пристигнаха гладни и жадни в нашия град [Одрин]. А [нашите жители] излязоха да ги срещнат с хляб и вода и дрехи да покрият голотата им… Сега градът страда от голям недоимък… Заможните са побягнали другаде [с] домакинствата си… само най-бедстващите продължават да приждат ежедневно[50].

---

47 Музеят на националното възраждане в Пловдив съхранява документ в знак на признателност към Давичон Саранга, евреин от Стара Загора, преселник в Истамбул, задето е спасил от бесилка – като ги укрил в истамбулския си дом – голям брой издирвани български въстаници. Сем. Арие от Самоков също правят много, за да спасят българи-християни от Самоков, които били обвинени в предателство и бунтовнически действия и преследвани от местните османски власти. Такъв е случаят например със заможния търговец Христо Сребернница, когото старият Авраам Арие освобождава от затвора, като гарантира лично за него пред властите – вж. Хроника, I/1, а. е. 28, 279–280. За други актове на героизъм и подкрепа на българите в борбата им за освобождение от османското господство вж. Мордехай, Й. Пос. съч.

48 Вж. AIU – *Bulletin Mensuel*, 1877/9, p. 138. За похода на бежанците към Карабунар вж. също *The Jewish Chronicle*, 31. 08. 1877, p. 6; Илков, Д. Цит. съч., с. 233. Карабунар, днес Гълъбово, се намира на около 40 км южно от Стара Загора, на железния път Истамбул-Едирне-София, построен през 1869 и финансиран от барон Хирш. По време на войната руснаците обстрелват релсите на 12 км северно от Карабунар, предотвратявайки напредването на Сюлеймановата войска.

49 AIU*, Bulletin Mensuel*, 1877/8, p. 122.

50 *Hamagid*, 21/33, 22.08.1877, pp. 301–302.

Книгата на Минев за историята на Гълъбово завършва с народна песен, която описва атмосферата на царящо безредие, когато бежанците потеглят за Карабунар, и предава историята на четиригодишно българче, отделено от родителите си в безредиците и отведено с пленниците в Одрин. Няколко десетилетия по-късно се завръща то в града като турски офицер, пленен по време на Балканската война, и с помощта на находчив българин се събира с родителите си. В края на баладата майката моли сина си да остане, на което той отговаря, че се надява да осигури на децата си по-добър живот, отколкото сам е имал като отделено от родителите и средата си дете:

Не бива мамо, не става,
аз имам жена и деца,
не мога да ги замина,
пак ще се назад върна,
жена и деца ще доведа…[51]

Всички, независимо християни, мюсюлмани или евреи, са засегнати от Руско-турската война. Но докато историята и героичните подвизи на християни и мюсюлмани се предават от поколение на поколение, съдбата на евреите от Стара Загора[52], Казанлък и други български селища, е останала покрита с мълчание.

(Както бе посочено по-горе, британският консул**,** Хенри Волф, обещава да повдигне въпроса за съдбата на еврейските бежанци, изгонени от домовете си в Казанлък и Ески-Заара. Той докладва на външния министър Солзбъри, чиито усилия са безплодни, до голяма степен поради противопоставянето на руските представители в комисията – полковник Шепелев и княз Цертелев. Въпреки съдействието, което получава от османския преставител, министърът на правосъдието Садък паша, всичко, на което русите се съгласяват, е да

51 Минев, М. Д. Страници за град Гълъбово. С., 1995, 90–93.

52 Архивите на Стара Загора не съдържат почти никакви документи, отнасящи се за Руско-турската война. В по-късни списъци (1898–1900) на деца, главно момичета, изгубени или пленени и отведени в Одрин, открих имената на 25 деца от цялата област, която включва Казанлък и Стара Загора. Нито едно еврейско име не присъства в тези списъци: Ф. 784, № 1, а. е. 70, 1898, а. е. 71, 1898/90. Списъкът на опълченците, паднали в битката за Шипченския проход, съдържа имената на 41 мъже: Ф. 407 К, № 1, а. е. 82, 1934. Леон Крудов, евреин от Самоков, който е почетен на мястото на събитията, тук дори не се споменава (вж. Мордехай, Й. Пос. съч., с. 20.)

позволят на консула да напише петиция…, една неефективна мярка, и в крайна сметка по въпроса не е взето никакво решение[53].)

Ако евреите изобщо са споменавани, то е главно като предатели и помагачи на османските власти, които се възползват от собствеността и страданията на съгражданите си. Под заглавието "Евреите и войната" *The Jewish Chronicle* изнася страховити подробности за погромите срещу евреите от Ески-Заара, с данни за убитите и ранените, за жените и момичетата, които са изнасилени, за онеправданите или изчезналите, както и за кражбите на имущество, вършени от казаците и българските им съучастници. Вестникът основава иформациите си на кореспонденции в *The Standart* и *The Daily Telegraph*. Статията описва и опитите за събиране на средства във и извън Османската империя в полза на хилядите разорени еврейски бежанци от България, временно установени в Одрин и Истамбул[54]. Раби Алмознино, който в края на войната е избран за представител в Учредителното събрание в Търново и по-късно служи като главен равин на българското еврейство, обобщава страданията на няколко български еврейски общности в своя призив за помощ пред Световния израилтянски съюз в Париж[55]. Списъкът му съдържа: София, доста незначителен град, независимо от многобройното еврейско население, където българските селяни заговорничат с руските войници за ограбването на еврейски магазини и домове; Берковица, където местните жители попречват на връщането на евреите у дома, принуждавайки ги да се преселят в София; Враца, където влизането на руснаците е последвано от плячкосване на еврейските къщи, разрушаване на синагогата и прогонване на евреите в близката Берковица, където съдбата им е сходна с тази на братята им по вяра; Кюстендил, където българите убиват двама братя и слугата им; и край Дупница, където преследването е още яростно и тамошните евреи непрестанно молят в София за помощ.

Раби Алмознино продължава, изреждайки дори общностите в Лом, Пирот, Никопол и Плевен като общности в нужда. Моли лидерите на Съюза в Париж да изпратят пари и принадлежности, тъй като все още е студено, а еврейските институции в България не са в състояние да посрещнат нуждите на

53 PRO FO, 78/2915, № 100, 07.11.1878.
54 *The Jewish Chronicle*, 10. 08.1877, p.11; idem, 24. 08.1877, p. 6.
55 AIU (Bulgarie), I C1, 15. 03.1878. Писмото е изпратено 12 дни след подписването на Санстефанския мирен договор.

бежанците.

Източници

Не е случайно, че досега историята на тези две общности е останала забулена в неизвестност. Повечето от материалите, върху които е базирано изследването ми, идват от архивите на Световния израилтянски съюз в Париж, а останалите са в посочената литература. Архивите на Съюза включват статии, свидетелства на оцелели, дописки на журналисти и преписка между главите на еврейските учреждения в Европа и между тях и политици на Запад и в Истамбул, и с ръководителите на руската армия в България. Направих справки и в Британския държавен архив (British Public Records Office) и *The Jewish Chronicle*, както и горепосочените *Les Temps, La Turquie, The Times, The Standart, The weekly Dispatch, Neue Freie Presse, Голос, Indépendance Belge, Journal des Débas*, както и други вестници, издавани в Берлин и Виена, които, въпреки че не са изрично изредени, дават сведения по въпроси, свързани с нашата тема. Явно е, че източниците на Световния израилтянски съюз са надеждни. Между лицата, които разменят писма относно положението на казанлъшките и старозагорските евреи, са: М. Венециани, Ф. Блох, С. Фернандес, М. де Толедо, В. Мизрахи, барон Дж. де Вертхаймер, Дж. Делмедико, Ажиман, граф Комондо, барон М. де Хирш, барон Х. де Уормс и княз Дондуков-Корсаков[56], между другите.

Този списък съдържа елита на европейското и османското еврейство, включително дори княз Дондуков-Корсаков, руския управител на България. Изредените евреи изпращат писма и петиции съответно до външните министри на Англия, Франция или Австрия. Чрез тези писма и доклади, изпратени до Париж, Одрин и Истамбул, имах възможност да възстановя трагичната история на двете общности, които представляват предмет на статията.

Неколцина сред българските евреи, които преживяват ужасите на войната, пишат стихотворения, изобразяващи преживяното. Най-значимо сред тях е една ранна балада на ладино, написана от българския евреин Йосеф Хаим бен Рей от Карнобат[57]. Баладата, която е отчасти в стихове и отчасти в проза, разделена на три дяла, изобразява страданията на местните евреи и особено

56 Вж. бел. 8.
57 Istoria Kompoesta de Yosef Haim ben Reii de Karnabat. Plovdiv, 1893.

тяхното бягство от руската армия в страх от последствията след влизането ѝ в града. Друга песен (коплас[58]), една от многото от тоя период, е приведена тук[59]:

Стихове за войната от 1878 г., както са продиктувани от Оруча, гувернантка на Йоханан:

Русия, Русия, какво си въобразяваш?
Турция е малка, още по-мъничка е България.
Четвъртък, часът е четири,
изпобудиха се всички, голи и боси.
И родилките, горките, очаквайки да дадат живот,
раждат по неволя в голите полета!
Онемели сме, безгласни – освен да благословим Всевишния;
елате, братя, да си подадем ръце, да поменем покойните дечица…
Цената на хляба достигна шест и половина,
от тъги и болки ридаят оцелелите, по случайност живи.
Чуйте тези коплас, описващи войни и смърт,
страданията, болката и кошмарът погубиха стари и млади.

Седем царства са я обсадили –
силите ѝ изчерпаха, грохнала, бедна Турция[60].

Резюме

Отношението на българите християни към евреите варира по места. Докато в малките, изолирани селища се среща преследване – нападения над живота и имуществото на евреи, – понякога окуражавано от страна на Църквата, то представлява рядкост в големите градове като Пловдив, Варна или Русчук.

58 Коплас е песенен жанр, изпълняван на ладино – диалект, говорен от евреите, прогонени от Испания и Португалия в края на XV в. Той бил разпространен на Балканския полуостров и другаде, където се заселват еврейски бежанци от Иберийския полуостров. Нарича се още Judeo-Espaniol (юдео-испански) и днес се говори предимно от възрастните потомци на преселниците.
59 Kantika de la guerra (1878), със съдействието на д-р Перец, който преведе стихотворението на иврит за мен. То е част от сбирка народни песни, принадлежаща на семейство Арие от Самоков, която съдържа повече от 100 стихотворения и народни песни.
60 Преводът на български е дело на автора, Цви Керен – бел. прев.

Историографията, българска или чужда, рядко разказва за преследване на евреи по тези места, независимо дали предизвикано от религия, национализъм или възприемането им като предатели, сътрудничещи на Османската империя. Това преследване, което достига връх с влизането на руската армия в България, е затулено от историографията. Без съмнение мълчанието по въпроса се дължи отчасти на маргиналността на събитията в сравнение със значителните страдания на българския и турския народи, които подхранават перата на журналисти и военни кореспонденти. В контекста на разгръщащата се драма евреите често не са забелязвани. Не са считани за малцинство от значение, както заради малкия си брой, така и заради изолираността им от християнските и мюсюлманските им съседи. Затова и не е изненадващо, че европейската преса избира да се концентрира върху страданията на българските християни, или дори на мюсюлманите, които съставляват голямо малцинство в България – главната арена на войната, – а не върху евреите. Чувствах, че е правилно да отворя тази трагична и пренебрегвана глава от историята на българските евреи, в която участват и местните жители и войниците на армията-победителка. Въпреки че всички въвлечени във войната – християни и мюсюлмани, сражаващите се армии и българите, които се борят да освободят родината си – понасят травмите на войната, те най-малкото, за разлика от евреите, имат летописи на героизма или на изпитаните страдания. Следователно почувствах, че е редно да изложа травмата, претърпяна от част от българските евреи в усамотени и враждебни поселища по време на Руско-турската война, чиято последица е смъртта и обедняването на мнозина и прогонването им от местата, където са живели от много поколения. Тази елегия е дан към онези евреи, към които историята не само е била несправедлива, но и почти е забравила.

Преведе от английски Ирина Пенева